

PILIE TINĖS SAVIRAIŠKOS IR VALSTYBINIO PATERNALIZMO KONFIGŪRACIJOS COVID-19 PANDEMIJOS LAIKOTARPIU

DAINIUS GENYS

Vytauto Didžiojo universitetas

Andrejaus Sacharovo demokratijos plėtros tyrimų centras

JŪRATĖ IMBRASAITĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

Sociologijos katedra

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.75.7>

2021. 75

Istorija neteisingiausia tiems, kuriems ji atėmė galimybę realizuoti savo jėgas.

Vytautas Kavolis, 1994

Visą, ką galima protingo Lietuvai pasiūlyti, yra individų galvojimas ir iš jo kylanti pastanga.

Vytautas Kavolis, 1992

SANTRAUKA. Kokia yra demokratijos prasmė pandemijos akivaizdoje? Ar pilietinės laisvės ir aktyvus jų praktikavimas skatina ieškoti konsensuso optimizuojant kovos su pandemija planą, ar, priešingai, trikdo sistemą apkraunant pertekliniais interesais? Primenant kai kurias chrestomatines tiesas ir remiantis naujausių tyrimų duomenimis, straipsnyje parodoma, jog toks supriešinimas neturi pagrindo, o nesupratimas išplaukia iš skirtingų demokratijos sampratų ir jų praktiškos realizacijos. Analizuojant būdingiausias visuomenės ir valdžios elgsenos formas pandemijos kontekste, straipsnyje pristatomos išryškėjusios demokratijos sampratos. Iš duomenų matyti, kad nepaisant to, jog absoliuti visuomenės dauguma pritaria demokratijos svarbai, pandemijos laikotarpiu išryškėjo skirtis tarp siauros bei plačios demokratijos sampratų šalininkų ir ganėtinai skirtingas jų praktinis poveikis individualiai gyvenimo kokybei. Paaiškėjo, kad aktyvesnė ir pasitikinti visuomenės dalis, netgi susidariusi krizinei situacijai prioritetą skirianti demokratijai, yra linkusi į didesnę savisaugą, savarankiškumą bei subjektyvią emocinę gerovę; tuo metu pasyvesnė, labiau nepasitikinti bei krizinėje situacijoje tvirtam lyderiui prioritetą teikianti visuomenės dalis mažiau linkusi į savisaugą bei savarankiškumą, o jos subjektyvi emocinė gerovė nukentėjo daugiau nei pirmųjų.

RAKTAŽODŽIAI: demokratija, dalyvavimas, suvaržymai, pandemija, Kavolis.

ĮVADAS

Jei pilietis nepriklausomybės pradžioje būtų vos pajutęs išsivadavimo bei demokratiškumo dvasią ir iškart užmigęs, o pabudęs tik 2021 metais, jis galėtų pamanyti, jog pateko į distopijos laikus. Globalių suvaržymų kontekste demokratiškumas

tapo iliuzorinis – žmonės privalo laikytis distancijos, dengtis veidus ir daug geriau žino, ko negali, o ne ką gali. Tuo tarpu atsiradusią minties ir žodžio laisvę, bent jau Lietuvoje, ims prižiūrėti kibernetinis policininkas (žr.: Lietuvos policija patruliuos internete). Tiesa, tokia situacija išprovokuota ne nedemokratiškų jėgų, siekiančių užvaldyti laisvas piliečių sielas, o besitęsiančios pandemijos. Kita vertus, ar tikrai? Ar dabartinė situacija tikrai sietina vien su gamtos diktatu, o ne socialiniais procesais, t. y. kaip mes gyvename? Siūlant hipotezę, jog mūsų bendrabūvio ypatumai stipriai nulėmė esamą padėtį, kyla radikali opozicijos rizika, tarsi demokratiškumo poreikis (pavyzdžiui, piliečių teisės) sunkina visuomenės sveikatos apsaugą, o pati demokratija tampa mažiau efektyvi. Primindami kai kurias chrestomatines tiesas ir pasiremami naujausių tyrimų duomenimis bandysime parodyti, jog toks supriešinimas neturi pagrindo, o nesusipratimas išplaukia iš skirtingų demokratijos sampratų ir jų praktiškos realizacijos.

Nereikėtų manyti, jog demokratiškumo krizė pandemijos akivaizdoje būdinga tik Lietuvai. Tarptautiniai palyginamieji tyrimai (žr.: Democracy Index 2020) rodo, kad demokratijos būklė prastėjo globaliai. Per praėjusius metus 118 iš 167 šalių, arba 71 proc., pasižymėjo pilietinių teisių ribojimais (Democracy Index 2020: 19). Demokratijos indekso sudarytojai pastebi, kad pandemijos metu įvyko didžiausias asmens laisvių suvaržymas, kurio kada nors vyriausybės ėmėsi taikos, o gal ir karo, metu (Democracy Index 2020: 8). Žmonės buvo linkę aukoti savo pilietines laisves ir deleguoti valdžiai didesnes galias dėl pandemijos, kuri ir išprovokavo nepaprastą padėtį. Dėmesys kreiptinas į tai, kad pilietinių teisių suvaržymai koreliuoja su pandemijos politikos rezultatais – t. y. ten, kur pandemijos valdymas buvo sėkmingas, demokratijos praradimai yra mažesni, o kur nesėkmingas, demokratijos nuostoliai yra didesni (Democracy Index 2020: 20). Vadinasi, ten kur demokratija buvo pažengusi ir veikė gerai, pasitikėjimas ja išliko, o kur ji turėjo trūkumų – jų dar padaugėjo.

Kokia iš tiesų demokratijos prasmė pandemijos akivaizdoje? Ar pilietinės laisvės ir aktyvus jų praktikavimas skatina ieškoti konsensuso optimizuojant kovos su pandemija planą ar, priešingai, trikdo, nes apkrauna sistemą pertekliniais interesais? Ar verta piliečiams kovoti dėl savo teisių netgi susidarius krizinėms situacijoms? Gal efektyviau (!) tokioje situacijoje išsižadėti teisių apsiribojant stebėjimo funkcija ir deleguoti atsakomybę valdžiai sprendžiant svarbiausius visuomenės sveikatos apsaugos bei gyvenimo reguliavimo klausimus? Atsakymai, žinoma, priklauso nuo demokratijos sampratos ir pagrindiniams veikėjams numatomų funkcijų. Demokratijos tyrimų bibliografijoje yra nusistovėjusios dvi pagrindinės tyrimų kryptys, kada pirmajai priskirtinos organizacijos teorijos, kurios kreipia dėmesį į struktūrą, institucinę tinklą bei jo gyvybingumą (keli žymesni šios krypties atstovai Dahrendorf 1990, 2003; Dahl 1994; iš dalies Diamond 2008); antrajai priskirtinos

vertybių teorijos, kurios domisi pilietinės visuomenės reprodukuojamomis idėjomis, vertybėmis, atsakomybėmis ir nuostatomis (keli žymesni šios krypties atstovai Almond, Verba 1989; Kubik 2006; Shils 1991). Dar visai neseniai (Mudde 2003; Rothstein 2005) ginčai dėl šių akcentų svorio ir pirmumo vieni kitų atžvilgiu rodėsi it chrestomatinė tiesa, o šiandien tie klausimai grįžta, regis, ne epistemologiniu, o ontologiniu pobūdžiu.

Posovietinėje erdvėje apie demokratiją ir piliečių vaidmenis kalbama kiek schematiškai, skiriant pageidautinas demokratinio gyvenimo pareigas nuo autentiškų besivaduojančios visuomenės būties formų (Howard 2003; Muller 2006). Lietuvoje ne kartą svarstyta, kur turėtų būti dedamas – institucinio karkaso ar piliečių vaidmens – akcentas (Degutis 1995; Donskis 2004; Mickūnas 2007; Spurga 2008). Antai Vytautas Kavolis, pats būdamas dar jaunuolis, bet jau praktiškai patyręs Rytų ir Vakarų demokratinės sistemos niuansus, taip tėvynainiams pasisakė apie demokratijos principus:

Demokratija, žinia, turi savo formą ir turinį. Pirmoji išreiškiama balsavimais, valdžios funkcijų padalinimais ir tarpusavio kontrole, įvairių laisvių konstituciniais užtikrinimais... Demokratijos turinys slypi tam tikrose vertybėse, dėl kurių dauguma mūsų sutaria ir vertina. Viena tų vertybių yra, sakysime, tikėjimas, kad žmogus pakankamai inteligentiškas būti laisvas, turėti galimybės pačiam siekti savo gerovės; kad gera sau pačiam nusistatyti kelius, kuriais siektina savo „laimės“. (Kavolis 2006a: 149)

Matyti, jog Kavoliui artimesnė tokia demokratijos samprata, kurioje svarbus vaidmuo tenka individo vertybinei ir moralei sistemai, nes vien institucijų ir procedūrų nepakanka pilnavertiškam demokratijos grožiui išsiskleisti.

Savo tyrimuose atliepdamas svarbiausius lietuvių tautos istorinius įvykius jis kaip tik ir rūpinosi sąmoningumo trajektorijomis bei jas lemiančiomis aplinkybėmis. Paminėtinas sociologo indėlis nagrinėjant lietuviško charakterio formavimosi bruožus (Kavolis 1991) bei pilietinės psichologijos dekonstrukciją, pavyzdžiui, kas atsitinka su visuomene, kai yra atimama tėvynė (Kavolis 1994). Atitinkamai ir šiame straipsnyje sekant intelektualine Kavolio tradicija, sociologiškai aptariant lietuvių demokratiškumo trajektorijas, bandome suprasti būdingiausias demokratijos turinio dedamąsias konkrečios struktūros kontekste. Straipsnio tikslas – analizuojant būdingiausias visuomenės ir valdžios elgsenos formas pandemijos kontekste aptarti išryškėjusias demokratijos sampratas bei galimus jų raidos scenarijus.

DEMOKRATIJOS SAMPRATOS IR LAISVO ŽMOGAUS ERDVĖ

Po Berlyno sienos griūties kilusios entuziastingos demokratiškumo bangos kontekste žinomas tyrinėtojas Georgas Sorensenas išleido klasika tapusį demokratijos

pradžiamokslį „Demokratija ir demokratizacija“ (1993), kuriame ėmėsi demokratijos apologetikos stipriai besikeičiančiame pasaulyje. Naratyvas pripildytas nuoširdaus tikėjimo išvaduojančiomis demokratijos galiomis, todėl pats fenomenas traktuojamas kaip daugelio problemų sprendimo raktas. Kad ir kaip romantiškai tai skamba, autoriaus nebūta naivaus – priešingai, veik kiekvienai progai pasitaičius jis išpėja apie grėšiančius pavojus, iššūkius, kuriuos reikės įveikti, bei didžiules pastangas, būtinas demokratinei sistemai kurti. Kiekvienas bent kiek besidomintis demokratijos ar politikos sociologijos studijomis žino, jog anuomet tokių (geresnių ar ne tokių įsimintinų) knygų išspausdinta daugybė, tad kodėl šiandien verta prisiminti tai, kas ilgainiui nusistovėjo kaip vadovėlinė išmintis? Pirmiausia išsprūsta Timothy’io Snyderio nesena įžvalga, tarsi aidas primenantis, kas pamiršta – nepaisant pranašumų ir visuotinio pritarimo, demokratija neturi jokių garantijų amžinybės perspektyvoje (2019). Dar daugiau, stebint globalias demokratiškumo trajektorijas, neįmanoma nesistebėti, koku greičiu ir kaip radikaliai skirtingai pulsuoja demokratijos likimas (žr.: Democracy Index 2020). Kai prie viso to užklumpa globali pandemija ir kone visas pasaulis, įskaitant ir demokratiškiausias šalis, yra surakinamas laisvajam pasauliui nebūdingu būdu, netrunki pajusti visiems aiškių, suprantamų ir neginčijamų demokratiškumo būsenų trapumo bei laikinumo.

Bibliografijoje skiriama įvairių demokratijos formų (Held 1987; Dahl 1994; Hann, Dunn 2005). Paprastai minimos kraštutinės – siaura arba plati – demokratijos sampratos, o visos kitos nugula kažkur tarp šių dviejų. Pirmoji, pristatoma pagrindinio kūrėjo ir atstovo Josepho A. Schumpeterio kaip redukuota, apribota vien politiniu valdžios rinkimo mechanizmu, atveria galimybę piliečiams per rinkimų laikotarpį rinkti labiausiai nusipelnčius politinės kovos veikėjus, o tarp rinkimų – visą galią koncentruoti politikų rankose. Tokiu atveju, pasak Schumpeterio (1942: 260), demokratija tėra galimybė pasirinkti politinius lyderius rinkimų laikotarpiu.

Antrąją demokratijos sampratą apibrėžė Davidas Heldas (1987), ji suprantama gerokai plačiau. Autorius kalba ne tik apie valdžios rinkimo principą, bet ir visuomenės gyvenimo būdo principus. Kur kas daugiau dėmesio skiriama atskaitomybei bei valdžios ir piliečių vaidmenims. Jis pabrėžia tiesioginio dalyvavimo vietinėse bendruomenėse, bendruomeninėse institucijose, taip pat nevyriausybinėse ir pilietinėse korporacijose svarbą. Piliečių teisės neapsiriboja rinkiminiu laikotarpiu, bet apima organizavimąsi bei interesų atstovavimą, numato galimybes ištraukti į patį politinį procesą ir netgi išlaikyti politinės darbotvarkės kontrolę. Akivaizdu, jog samprata yra gerokai sudėtingesnė, o vaidmenų ir atsakomybių variacijos tikrovėje yra daug platesnės, dėl to, deja, ne visada veikiama taip efektyviai kaip rašoma vadovėliuose.

Kaip matyti iš kitų šalių patirčių, būtent specifinės kultūrinės detalės ir įvairios istorinės aplinkybės lemia, koks pilietinės visuomenės pavidalas ilgainiui nusistovės konkrečioje šalyje. Pavyzdžiui, Olandijoje ir Italijoje pagrindiniai aktyvistai priklausė nuo savivaldos institucijų paramos, o Prancūzijoje labiau remtasi daugialype revoliucine retorika (Bermeo, Nord 2000). Kiekvienoje šalyje pilietinės visuomenės formavimąsi veikė skirtingi veiksniai (dažniausiai lokalūs: ankstesnės tradicijos, vietiniai tarpusavio ryšiai, jų pobūdis, interesų atstovavimas ir t. t.), tačiau niekur neapsieita be tam tikro išsilaisvinimo, pilietinės tapatybės ir laisvanoriško organizavimosi. Demokratija kyla iš apačios ir, regis, iki šiol nėra sėkmingos praktikos, kur demokratija būtų įgyvendinta iš viršaus (net jei ir vadinama demokratine šalimi, realiai taip nėra). Kitaip tariant, visuomenė turi daug didesnę galią, nei gali pasirodyti iš pažiūros, tačiau dalykas tas, kad ta galia turi virsti gyvenimo būdu, antraip ji lieka vien deklaracijomis ir nėra aktyvuojama. Jei piliečiai nepraktikuoja savo laisvių ir teisių, anot Jeano Jacques'o Rousseau, visuomenė tampa laisva tik per rinkimus, bet vos tik jie baigiasi, žmonės yra pavergiami.

Demokratijos efektyvumas daugiausia priklauso nuo ekonominės gerovės: dominuojant ekonominiam nepritekliui sunku tikėtis aktyvaus visuomenės dalyvavimo. Būtent šia nuostata grindžiamas vadinamųjų besivystančių šalių demokratiškumo atsilikimas. Lietuvoje, kaip ir kitose posovietinės erdvės šalyse, ši nuostata taip pat buvo gaji (Ramonaitė 2007), o kartu ji tapo ir tam tikro viltingumo akstinu, t. y. tikintis, kad, išsprendus ekonomines jaunos šalies problemas, susitvarkys ir demokratija. Tačiau šiandien, būdami vieni iš ekonominio augimo lyderių ES, net ir po kelių ekonominio pakilimo bangų demokratinio bumo nesulaukėme¹. Kita vertus, žvelgdami į labiausiai išsivysčiusias šalis (pavyzdžiui, JAV ir JK) matome didžiulę visuomenės poliarizaciją į dvi gana susvetimėjusias ir antagonistiškas nusiteikusias stovyklas. Viena vertus, pliuralizmas yra demokratijos bruožas, bet ne tokia stipri poliarizacija, jog stabdo laisvės ir lygybės apraiškas. Kita vertus, nūdienos visuomeninio gyvenimo virsmai visame pasaulyje akivaizdžiai kompromituoja kitados tokią suprantamą demokratijos ir ekonomikos ryšio hipotezę. Lietuvoje jau anksčiau pastebėta (Norkus 2008, Aleksandravičius 2019), jog net ir išaugus materialinei gerovei kapitalistinė kultūra ir jos vertybės nebuvo perimtos. Tikėtina, kad *kapitalizmo be kapitalistų* būseną, ypač turint omenyje buksuojančią smulkiojo sluoksnio raidą, neleidžia pilnavertiškai išsiskleisti minėtai hipotezei ir įvykti platesniam demokratiškumo etikos proveržiui visuomenėje.

Dar visai neseniai tikėta, kad ekonominė plėtra per švietimą ir vidurinio-sios klasės augimą skatina socialinius pokyčius, nes kapitalo diversifikacija ir

¹ Įvairių tarptautinių palyginamųjų demokratiškumo tyrimų autorių nuomone, Lietuva priskiriama demokratijos su trūkumais (angl. *flawed democracy*) kategorijai (žr.: Democracy Index 2020. *Economist Intelligence Unit; European Social Survey 2017_N_1.pdf*).

tolygus pasiskirstymas visuomenėje koreliuoja su visuomenės decentralizacija (Lipset 1959). Tačiau dabar globalizacijos sąlygomis stebime sparčią kapitalo koncentraciją². Kapitalui išsivadavus iš teritorinės priklausomybės didėja valstybinio sektoriaus administravimo principų vaidmuo, t. y. principų pobūdis monopolizuojantis ar, priešingai, – decentralizuojantis. Ne tik valstybinio kapitalo, bet ir valstybinių paslaugų, kitaip sakant, kiek valdžios taikomas modelis skatina visuomenės autonomiją bei savarankiškumą ir kiek valstybinių paslaugų vartojimą bei priklausomybę nuo jų. Taigi, demokratijos apimtys struktūros prasme (institucijų tinklo ir jų teikiamų paslaugų plėtra), viena vertus, gali turėti amortizuojantį poveikį migruojančio kapitalo pasekmėms. Kita vertus, auganti demokratinė struktūra reikšmė gali turėti liūdnas pasekmes visuomenei (paveikti tiek jos savarankiškumą, tiek dalyvavimą ir nepriklausomybę). Iš empirinių tyrimų matyti, kad ekonomikos diversifikacija skatina demokratiškumą, bet gali būti, kad ir atvirkščiai – dėl nedidelės diversifikacijos demokratiniai režimai tampa trapesni, o demokratizacijos procesai mažiau tikėtini (Pittaluga et al. 2020: 8).

Auganti grėsmė demokratijai pandemijos akivaizdoje yra ir ta, kad didelė, savarankiškai dirbanti visuomenės dalis netenka galimybės išsilaikyti ir tampa priklausoma nuo valdžios išmokų. Vadinasi, mažėja ir chrestomatinė viltis, jog ekonominė diversifikacija skatina demokratiją. Veikiau priešingai – valdžiai auginant savo galias ne tik kaip prižiūrėtojos, bet ir kapitalo skirstytojos – visuomenei vis mažiau lieka savarankiškumo ir autonomijos. Pagunda iškelti visuomenės interesą kaip didžiausią vertybę (ypač krizių laikotarpiu) yra itin gaji, tačiau būtent per krizes išryškėja centralizuojantys valdžios veikimo principai. Valdžiai pradėjus reguliuoti net ir smulkiausias visuomeninio gyvenimo detales, iš esmės nebelieka skirtumo tarp konservatyvių, liberalių ar socialdemokratinių politikos principų. Proporcinei mažėja nepriklausomo, privataus kapitalo – kaip atsvaros valdžios galiai – vaidmuo. Prisimintina, jog aktyviai į ekonomiką besikišanti valdžia ne tik nesugeba pasiekti geresnio rezultato už laisvą ekonomiką, bet ir griaua moralinę kultūrą, blogina sąlygas asmens klestėjimui (Gregg 2018: 73). Eliminuoiant visuomenės savarankiškumą, ilgainiui kyla rizika demokratijai tapti šydu demokratiško gyvenimo būdo imitacijai, vien valdžios pasikeitimo mechanizmui.

Tačiau pandemija atnešė ir laikinumo nuojautą, dėl to net ir liūdniausi scenarijai priimami švelniau, vis neprarandama viltis, jog netrukus gyvenimas grįš į savas vėžes. Visgi vieniems patekus į socialinę, o kitiems ir į ekonominę izoliaciją kyla pagunda panirti į savuosius rūpesčius ir tapti priklausomiems nuo valdžios sprendimų. Pernelyg įjunkus į paslaugų gavėjo statusą ir suprojektavus lūkesčius taip, lyg valdžia turi pasirūpinti viskuo, įskaitant ir asmeninio elgesio rizikos paskaičiavimą

² Global Inequality – <Inequality.org>.

susidarius neapibrėžtai situacijai (kai valdžia nurodo, kada saugu lankyti artimuosius, prekiauti ir t. t.), rizikuojama prarasti egzistencinę autonomiją ir tapti gerai apskaičiuotų manipuliacijų įkaitu. Atkurti Lietuvoje ir taip ne itin gyvybingas individualizmo, savarankiškumo ir asociatyvumo nuostatas gali būti sunkiau nei atrodo, dėl ko po karantino bus jaučiamos ilgalaikės pasekmės. Juk nėra garantijų, jog pasibaigus pandemijai pasaulyje politinės kovos subjektai sparčiai imsis laisvos, nepriklausomos ir savarankiškos visuomenės atkūrimo darbų. Visai gali būti, kad demokratiškumo lūkestis bus deklaruojamas, o praktinius sprendimus nusvers eksperimentinis *racionalumas, efektyvumas, optimalumas*.

Lietuvai paskelbus nepriklausomybę Kavolis, kaip liberalas, brėžė pilietinės visuomenės perspektyvas, daug dėmesio skyrė ne tik vertybėms, bet ir aplinkybėms, lėmusioms visuomenės psichologinę distanciją su sava šalimi. Jis gana aiškiai suprato komunizmo žalą ir nujautė galimas pavojingas pasekmes, kurios ateityje gali kilti tiek iš institucinės, tiek iš pilietinės laikysenos (Kavolis 2006b (1953): 27–30). Veikiausiai todėl (kai kada netgi idealistiškai) jis aktualizavo vertybinę / moralinę orientaciją ir kartu buvo gana kritiškas tiems demokratijos aspektams, kurie šiandien daliai visuomenės atrodo itin geistiniai. Pavyzdžiui, gerovės valstybei jis turėjo gana svarų priekaištą – „gerovės valstybės peraugimas stiprina žmonių gyvenimo biurokratinės kontrolės pavojų“ (Kavolis 1992: 37). Šis prieš beveik 30 metų Kavolio pasakytas teiginys šiandien skamba it mizierikordijos dūris, nors anuomet nūdienai scenarijai dar neatrodė tokie akivaizdūs.

Kavolio nuomone, visos valstybės, patyrusios totalitarizmą, turi būti itin budrios dėl gajos nomenklatūrinio valdymo tradicijos, kuri gali peraugti į kontroliuojančias struktūras. Tarsi užbėgdamas už akių, net ir gerų paskatų vediną demokratijos apimčių (pavyzdžiui, institucinio tinklo) didėjimą jis kvietė vertinti itin atsargiai. Kaip jau minėta, Kavolis numatė ir viltingai tikėjo nepriklausomos, savarankiškos ir individualistinės visuomenės kūrybinėmis galiomis, bet ne biurokratijos racionalumu ar efektyvumu. Kaip ir galima tikėtis, esminiu vaistu (o kartu ir priešnuodžiu nepageidautiniams reiškiniams) Kavolis siūlė liberalizmą. Liberali laikysena galėtų ir turėtų tapti savotišku savireguliaciniu mechanizmu, užtikrinančiu pilnavertę demokratijos ir pilietinės visuomenės veikimą: „kolektyvas gerbtinas tiek, kiek jis gerbia individus, jų proto, sąžinės, gyvenimo įvairovę“ <...> „ir daugumai priklausantį individą reikia ginti, kai tie, su kuriais jis susitapatina, užsimoja jam atimti galvojančio žmogaus prerogatyvas“ (Kavolis 1992: 38). Kitaip tariant, liberalus galvojimas, Kavolio manymu, turėtų skatinti individualizmą kilniausia šio žodžio prasme, bet sykiu visuomenė turi užtikrinti santarvės erdvę, kuri leistų vežėti solidarumu paremtiems socialiniams tinklams.

DEMOKRATIŠKUMO TRAJEKTORIJOS PANDEMIJOS KONTEKSTE

Demokratija, priešingai nei visos kitos valdžios formos, reiškia savivaldą, o ši savivalda įmanoma tik tada, kai visi dalyvaujame ir rūpinamės visuomeniniais reikalais. Gyvenimas laisvės sąlygomis leidžia laisva valia išsipareigoti aplinkai ir kolektyvinėms veikloms, neišvengiamai atnešančioms prasmės pojūtį. Pilietinė veikla ir aktyvus dalyvavimas išauga iš rūpesčio bendru pasauliu. Žvelgiant į visuomeninio gyvenimo bangavimą pandemijos metu griuvo iliuzija, kad esame pilietiškai brandi ir susipratusi tauta.

Idant svarstymai neatrodytų atitrūkę nuo realybės, priminsime praeitų metų pabaigoje Vytauto Didžiojo universiteto ir delfi.lt atliktos³ visuomenės apklausos (N-804) apie požiūrį į COVID-19 kai kuriuos atradimus. Tyrimu siekta išsiaiškinti individualias savisaugos priemones, požiūrį į viruso pavojingumą, valdžios pasitelktas kovos su pandemija priemones bei paplitusius stereotipus ir pasekmes emocinei būsenai.

Vertinant valdžios pastangas suvaldyti pandemiją, atsakymai pasidalijo daugmaž panašiai: 43,9 proc. iš esmės nesutiko, o 41,8 proc. iš esmės sutiko, kad LR Vyriausybės priimtas ir vykdomas kovos su pandemija planas yra efektyvus ir padės apsaugoti visuomenę nuo pagrindinių pandemijos pavojų (14,3 proc. atsakė – *nežinau*).

Dauguma (74,7 proc.) sutiko ar visiškai sutiko, kad sklandžiai veikianti demokratija yra būtina įveikiant pandemijos iššūkį. Tačiau 55,6 proc. teigė, kad demokratijoje sunku priimti sprendimus, egzistuoja daug rietenų, o dar 40,4 proc. pasisakė, kad demokratijoje sunku palaikyti tvarką. Galiausiai 51,2 proc. manė, kad, norint greičiau įveikti pandemiją, geriau turėti tvirtą lyderį (nepaisantį ir Lietuvos Respublikos Seimo nuomonės). Regint tokius prieštarigus rezultatus, norisi klausti, visgi kaip – reikia demokratijos ar nereikia?

Atlikus koreliacinę analizę paaiškėjo, kad egzistuoja statistiškai patikimas ryšys tarp požiūrio į demokratiją, viruso pavojingumo vertinimą, asmeninio elgesio ir netgi emocinės sveikatos. Dauguma demokratijai prioritetą teikiančių žmonių yra linkę manyti, jog žmonės savimi turi pasirūpinti patys (76,5 proc. *sutinku ir visiškai sutinku*). Visgi daugelis demokratijos svarbą ignoruojančiųjų su tokiu teiginiu *nesutinka* arba *visiškai nesutinka* (41,6 proc.), jie taip pat yra linkę į asmeninę savisaugą (70,1 proc. *labai dažnai* vengia kontakto su nepažįstamais žmonėmis), nepripažįsta demokratijos reikšmės (45,8 proc. *labai dažnai*). Atitinkamai skiriasi ir pasitikėjimas kitais žmonėmis: dauguma pirmųjų (63,6 proc. *sutinku ir visiškai*

³ Apklausa atlikta (2020 m. gruodžio mėnesį) internetinės apklausos būdu CAWI (*Computer-assisted web interviewing*). Apklausti 15–74 metų Lietuvos gyventojai, atsižvelgiant į demografinį pasiskirstymą pagal amžiaus ir lyties proporcijas. Iš viso apklausoje dalyvavo 804 respondentai. Daryta prielaida, kad imtis – tikimybinė, statistinė paklaida – 3,3 proc., 95 proc. patikimumo intervale.

sutinku) linkę pasitikėti, kai dauguma antrųjų (58,4 proc. *nesutinku ir visiškai nesutinku*) linkę nepasitikėti.

Visiškai nesutinkantys, kad sklandžiai veikianti demokratija yra būtina įveikiant pandemijos iššūkį, labiausiai linkę iš esmės sutikti, jog COVID-19 virusas nėra pavojingas, o žala perdėta (29,2 proc. *iš esmės sutinku*), o visiškai sutinkantys su demokratijos būtinumu linkę iš esmės nesutikti su viruso nepavojingumu (87,7 proc. *iš esmės nesutinku*). Nesutinkantys su demokratijos būtinumu pradžiau vertina savo žinias apie viruso simptomus (21,6 proc. *nesutinku ir visiškai nesutinku*), o pripažįstantieji demokratijos svarbą savo žinias įvertino kur kas geriau (81,8 proc. *sutinku ir visiškai sutinku*). Pastarieji labiau linkę į asmeninę savisaugą (70,1 proc. *labai dažnai* vengia kontakto su nepažįstamais žmonėmis) nei pirmieji (45,8 proc. *labai dažnai*).

Įsidėmėtina ir tai, kad visiškai nesutinkančiųjų, jog sklandžiai veikianti demokratija yra būtina įveikiant pandemijos iššūkį, emocinė sveikata nuo pandemijos pradžios pablogėjo kur kas labiau (70,8 proc. *sutinku ir visiškai sutinku*) nei tų, kurie pripažįsta demokratijos svarbą (nuo pandemijos pradžios emocinė sveikata bendrai pablogėjo – 53,4 proc. *sutinku ir visiškai sutinku*).

Karantinas išryškino skirtingų demokratijos sampratų (kaip skirtingos visuomenės grupės supranta savo vaidmenį ir imasi jį realizuoti) pasekmes kasdieniam gyvenimui. Pandemija sustabdė pasaulį paversdama piliečius asmeninės pilietinės brandos ir iki tol susikurtų įpročių įkaitais. Tapome priklausomi ne tik nuo materialaus gerbūvio, bet ir savo socialinių bei kultūrinių įpročių. Pavyzdžiui, dalyvaujantiems kolektyvinėse, visuomeninėse veiklose, mokantiems ir norintiems pagelbėti kitiems, karantinas nesukėlė pesimizmo demokratijos atžvilgiu. Nuosaikios laikysenos šalininkai supranta demokratijos ribotumus ir privalumus, tad nepaisant užklupusios pandemijos jų laikysena iš principo nepasikeitė. Tiesa gana paprasta – aktyviems, iniciatyvumu pasižymintiems piliečiams ir karantinas tapo demokratijos privalumų išraiškos priemone. O siauresnės sampratos šalininkams, kurie labiau priklauso ne tik nuo valstybinių paslaugų, bet ir kitų piliečių kuriamų iniciatyvų, paprastai kalbant – įpratusiems tenkintis demokratijos vartotojų funkcija (pavyzdžiui, deleguoti atsakomybę už visuomeninio gyvenimo turinį kitiems ir puoselėti lūkesčius iš valdžios) – demokratijos potencialas izoliacijos sąlygomis nėra savaime suprantamas.

Iš tyrimo duomenų matyti, kad Lietuvoje ne tik diskusiniu, bet ir empiriniu požiūriu kristalizuojasi dvi ryškesnės sampratos. Pirmuoju atveju demokratija ryškėja kaip efektyviu valdymu pasižyminti politinė sistema, grindžiama „racionalizmu“ ir „profesionalizmu“, politinį gyvenimą tvarkant it sustyguotą mechanizmą, parenkant tokius optimalius algoritmus, idant absoliuti visuomenės dauguma *a priori* paklūstų, vengiant gilesnio ir platesnio visuomenės įsitraukimo bei galimo ir

sunkiai nuspėjamo *demoso* valios pasireiškimo. Antruoju atveju demokratija labiau grindžiama pilietine iniciatyva, savarankiškumu ir savivalda, tokiomis vertybėmis kaip pasitikėjimas ir atsakomybė, mažiau priklausanti nuo tiesmuko valdžios reguliavimo ar būdinga tik nedidelei mažumai, o daugumai ji ima rodytis kaip perteklinė (ypač krizės akivaizdoje).

Paminėtina ir tai, kad abi šios sampratos turi spiralinį efektą ir ilgainiui skatina viena kitos siaurėjimą. Pilietinis sąmoningumas ir dalyvavimas moko kritiškai įvertinti, apmąstyti ir transformuoti viešo gyvenimo įvykius iš tolimų ir nereikšmingų į artimus ir reikšmingus, reidentifikuoti viešų paslaugų ir infrastruktūros (nuo paslaugų teikimo iki sveikatos ir socialinių paslaugų) vaidmenį, kokybę ir vietą kasdienio piliečių gyvenimo poreikių atžvilgiu. Bendruomeninis gyvenimo būdas ne tik suformuoja pagrindą visuomeninio gėrio koncepcijoms įvertinti, bet ir sukuria prielaidas joms skleistis. Pavyzdžiui, jaučiant augančią užsikrėtimų statistiką nebuvo privaloma laukti valdžios parengtų judėjimo draudimų, bet savarankiškai, pagal galimybes, imtis savisaugos bei atsakomybės kitų piliečių atžvilgiu. Blaivus ir pamatuotas žvilgsnis į asmeninio elgesio galimą riziką tiek pačiam užsikrėsti, tiek kitų užkrėtimo grėsmė, tiek adekvačiai suvokiant sveikatos sistemos pajėgumus bei riziką nesulaukti pagalbos užsikrėtus.

Taigi moralinio įsipareigojimo nuosmukis lemia ne tik atsainią elgseną pandemijos kontekste, bet ir daro poveikį, pirmiausia, visuomeninio gyvenimo fragmentacijai bei demokratijos kokybės devalvacijai. Visuomenės kritika neįgauna kolektyvinių formų, o likusių pavienių kritikų balsai, nors ir skambėtų skardžiai, nepajėgūs išprovokuoti visuomenės (ar jų grupių) nuoseklus elgesio. Pavyzdžiui, nepaisant didžiulio nepasitenkinimo dėl griežto reguliavimo, prasiveržiančio socialiniuose tinkluose bei kitose viešumos formose, tai neįgavo apčiuopiamesnio atstovavimo. Kitaip tariant, nepasitenkinimas veik nėra niekaip mobilizuojamas, dėl ko atrofuoja visuomenės gebėjimai praktiškai paveikti politikos darbotvarkę. Dalies visuomenės paternalizmo lūkestis ir atsakomybės nejautimas prasidėjus antrajai bangai ir išprovokavo itin griežtus suvaržymus.

Susisaistymo, bendruomeniškumo trūkumas veikia ir mūsų bendrabūvio formas, kurios darosi vis labiau susvetimėjusios, mažiau empatiškos, o komunikacijos forma įgyja cinizmo bruožų. Neatrodo keista, kad ir kritika tampa mažiau įpareigojanti, ne tokia apgalvota, labiau destruktivi, o ilgainiui ir mažiau paveiki.

Grįžę prie straipsnio pradžioje minėto tarptautinio demokratijos indekso, galime matyti, kad globaliu mastu mažiausiai nukentėjo struktūriniai aspektai, pavyzdžiui, rinkimų proceso ir pliuralizmo kategorijos, o politinis dalyvavimas ir politinė kultūra buvo paveikti labiau (žr.: Democracy Index 2020). Ne išimtis ir Lietuva, kuri pagal bendrą demokratijos reitingą nukrito iš 36 į 42 vietą, didžiausias balų smukimas kaip tik ir buvo politinės kultūros (– 0,62), politinio dalyvavimo

(0,55) ir valdžios (0,36) veikimo kategorijose, o štai rinkimų proceso ir pliuralizmo vertinimai nepasikeitė.

Toks paveikslas skatina kelti klausimus apie koreliaciją tarp pilietinio sąmoningumo mažėjimo ir valdžios galios augimo. Tendencijos galėtų būti validuotos ne tik remiantis apklausų rezultatais, bet ir elementaria dedukcija, apžvelgiant visuomenės elgesį antrosios bangos kontekste: viename gale stebint visuomenės lūkesčius valdžiai ir vadinamosios „laisvųjų jojikų“ (angl. *free riders*) masės augimą, o kitame – juntamą valdžios norą ne tik imtis su visuomenės sveikatos apsauga susijusių ribojimų, bet ir platesniu mostu disciplinuoti visuomenę bei jos mintis⁴.

VIETOJ IŠVADŲ

Iš duomenų matyti, kad nepaisant to, jog absoliuti visuomenės dauguma pritaria demokratijos svarbai, pandemijos laikotarpiu išryškėjo skirtis tarp siauros bei plačios demokratijos sampratų šalininkų ir ganėtinai skirtingas jų praktinis poveikis individualiai gyvenimo kokybei. Paaiškėjo, kad aktyvesnė, pasitikinti, net ir krizinėje situacijoje demokratijai prioritetą teikianti visuomenės dalis yra linkusi į didesnę savisaugą, savarankiškumą ir geresnę subjektyvią emocinę gerovę, o pasyvesnė, jaučianti nepasitikėjimą ir krizinėje situacijoje teikianti prioritetą tvirtam lyderiui visuomenės dalis mažiau linkusi į savisaugą bei savarankiškumą, tad jų subjektyvi emocinė gerovė nukentėjo stipriau nei pirmųjų. Rezultatai patvirtino nuspėjamą ryšį – pilietinis sąmoningumas tiesiogiai koreliuoja su gyvenimo kokybe. Panašu, kad aktyviems, iniciatyviems ir atsakomybės nebijantiems piliečiams lengviau susikurti prasmingą užsiėmimą net ir izoliacijos sąlygomis. Tuo metu tiems, kurie įpratę tenkintis demokratijos vartotojų funkcija, prasmės kūryba izoliacijos sąlygomis gerokai apsunksta.

Regint tokį paveikslą ir svarstant apie tolesnius šių sampratų scenarijus bei galimas praktiškas pasekmes, įvardytume dvi grėsmes. Pirma, dar didesnį visuomenės empatijos seklumą: izoliacijoje kyla pagunda dar labiau tapti priklausomiems nuo virtualaus pasaulio burbulų, telktis į savas problemas, panašėti į panašiai mąstančius, bet tolti nuo kitokį požiūrį turinčiųjų ir taip pasinerti siaurėjančio pasaulio miglą, pamirštant vis mažiau suprantamą visuomeninį interesą. Izoliacijoje subrandintas „manasis Aš“, užuot buvęs socializuotas, t. y. nuosekliai pratinamas

⁴ Vidaus reikalų ministrė Agnė Bilotaitė teigė, kad dėl dezinformacijos vyresni žmonės šiomis dienomis atsisako skiepytis „AstraZeneca“ vakcina, tad už tokią klaidingą informaciją turėtų būti taikoma atsakomybė. Draudimo azartui neatsispyrė policijos generalinis komisaras Renatas Požėla, pranešęs, jog elektroninę erdvę artimiausiu metu pradės stebėti virtualus policijos patrulis, neapykantą skatinančių pastabų autoriai bus įspėjami. Žr.: <<https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/kestutis-girnius-geriau-leisti-iskaudinti-negu-nutildyti.d?id=86692941>>.

prie atsakomybės ir įsipareigojimo aplinkiniam pasauliui, tikėtina, ims brautis į aplinkinį pasaulį drastiškomis egoizmo manifestacijomis, aukštinant asmeninę nuomonę ir jam priklausančias paslaugas.

Antra, pernelyg įjunkus į paslaugų gavėjo statusą ir suprojektavus lūkesčius taip, it valdžia turėtų pasirūpinti viskuo, net ir asmeninio elgesio rizikingumo laipsniu neapibrėžtumo situacijoje, kyla rizika prarasti egzistencinę autonomiją ir tapti gerai apskaičiuotų manipuliacijų įkaitu. Laikytis karantino nėra lengva, o ilgesnį laiką užsidarius siauruose interesų ratuose, kur įgyti siaurai demokratijos sampratai būdingi įpročiai gali išsilaikyti ir ateityje.

Akivaizdu, kad grįžimas į normalumą neišvengiamai bus lydimas arba izoliacijos subrandintų praktikų revizavimu normalumo sąlygomis ir atitinkamai taps pokyčių ankstinu, arba, priešingai – jas legitimuos kaip naująjį normalumą. Žvelgiant iš perspektyvos kertinė užduotis ir ši kartą nuguls ant aktyvių piliečių bei visuomenininkų pečių, kurių užduotis (be kitų kasdienių darbų) – telkti visuomenę ir tiesti tiltus tarp kitaminčių, užtikrinant, jog patekusieji į pilietinę atskirtį, negalėdami pasirūpinti savimi, nebūtų pamiršti.

LITERATŪRA

- Aleksandravičius, Egidijus. *Verslo amžius 1918–2018. Lietuvių kapitalizmas, valdžia ir verslininkai*. Kaunas: Leidybos idėjų centras, 2019.
- Bermeo, Nancy and Philip Nord. *Civil Society Before Democracy – Lessons from Nineteenth Century Europe*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman and Littlefield Publishers Inc., 2000.
- Almond, Gabriel A. and Sidney Verba. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Newbury Park, London, New Delhi: Sage Publications Inc., 1989.
- Dahl, Robert A. *Demokratija ir jos kritikai*. Vilnius: Amžius, 1994.
- Dahrendorf, Ralf. *Apmąstymai apie revoliuciją Europoje*. Vilnius: Periodika, 1990.
- Dahrendorf, Ralf. The Challenge for Democracy. Making Sense of the EU. *Journal of Democracy*, 2003, vol. 14, no. 4, 101–114.
- Degutis, Mindaugas. Penkeri pilietinės visuomenės formavimosi metai: visuomenės reformos ir politinė kultūra. *Politologija*, 1995, vol. 1, nr. 6, 22–53.
- Democracy Index 2020. *The Economist Intelligence Unit*, 3rd February 2021. Prieiga internete <https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=democracy2020> [žiūrėta 2021 03 20].
- Diamond, Larry. *The Spirit of Democracy: The Struggle to Build Free Societies Throughout the World*. New York: Henry Holt and Co. / Times Books, 2008.
- Donskis, Leonidas. *Pilietinė visuomenė ir jos priešai: autoritetas, tiesa ir viešoji erdvė XXI amžiaus pradžios Lietuvoje*. Vilnius: Versus aureus, 2004.
- Ekiert, Grzegorz, Jan Kubik and Milada Anna Vachudova. Democracy in the Post-Communist World: An Unending Quest? *East European Politics and Societies*, 2007, vol. 21, no. 1, 7–30.
- European Social Survey*, 2017_N_1.pdf [žiūrėta 2021 03 24].
- Foley, Michael W. and Edwards, Bob. The Paradox of Civil Society. *Journal of Democracy*, 1996, vol. 7, no. 3, 38–52.
- Girnius, Kęstutis. *Geriau leisti įskaudinti, negu nutildyti*. Prieiga internete <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/kestutis-girnius-geriau-leisti-iskaudinti-negunutildyti.d?id=86692941> [žiūrėta 2021 04 10].
- Global Inequality*. Prieiga internete <<https://inequality.org/facts/global-inequality/>> [žiūrėta 2021 03 23].
- Gregg, Samuel. *Katalikybė ir laisvė. Apie apribotą valdžią, laisvą ekonomiką ir religijos laisvę*. Vilnius: Aštuntoji diena, Justitia et pax komitetas, 2018.

- Hann, Chris, and Elizabeth Dunn. *Civil society. Challenging western models*. London, New York: Routledge, 2005.
- Held, David. *Models of democracy*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Howard, Mark Morje. *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Kavolis, Vytautas. Nužemintųjų generacija. In *Žmogus istorijoje*. Vilnius: Vaga, 1994, 63–120.
- Kavolis, Vytautas. *Epochų signatūros*. Čikaga: A. Mackaus Knygų Leidimo Fondas, 1991.
- Kavolis, Vytautas. Liberalaus galvavimo erdvėse. *Metmenys*, nr. 63, 1992.
- Kavolis, Vytautas. 2006a (1953). Ideologijos ir visuomeniškumas. In *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*. Sud. Egidijus Aleksandravičius ir Daiva Dapkutė. Vilnius: Versus aureus, 2006, 149–153.
- Kavolis, Vytautas. 2006b (1953). Lietuvos atstatymas. Jaunosios kartos programa 1953 m. In *Nepriklausomųjų kelias*. Sud. Egidijus Aleksandravičius ir Daiva Dapkutė. Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Keane, John. *Civil Society: Old Images, New Visions*. Stanford: Stanford University Press, 1998.
- Kubik, Jan. How to Study Civil Society and What to Do Next? *East European Politics and Societies*, 2005, vol. 19, no. 1, 105–120.
- Lietuvos policija patruliuos internete: ką reiškia priemonė „bus efektyvi ir visais kitais klausimais“. Prieiga internete <<https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lietuvos-policija-patruliuos-internete-ka-reiskia-priemone-bus-efektyvi-ir-visais-kitais-klausimais.d?id=86632491>> [žiūrėta 2021 03 23].
- Lipset, Seymour M. Some social requisites of democracy: economic development and political legitimacy. *American Political Science Review*, 1959, vol. 53, nr. 1, 69–105.
- Mickūnas, Algis. *Demokratija šiandien*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- Mudde, Cas. Civil Society in Post-Communist Europe: Lessons From the “Dark Side”. In *Uncivil Society? Contentious politics in post-communist Europe*. Sud. P. Kopecky and C. Mudde. New York: Routledge, 2003.
- Muller, Karel B. The Civil Society-State Relationship in Contemporary Discourse: A Complementary Account from Giddens’ perspective. *The British Journal of Politics & International Relations*, 2006, vol. 8, 311–330.
- Norkus, Zenonas. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
- Pittaluga, Giovanni B., Alessio Reghezza and Elena Seghezza. Reconsidering the modernization hypothesis: The role of diversified production and interest-group competition. *European Journal of Political Economy*, 2020, vol. 65, 1–9.
- Ramonaitė, Ainė. *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus, 2007.
- Rothstein, Bo. *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Shils, Edward. The Virtue of Civil Society. *Government and Opposition*, 1991, vol. 26, no. 1, 3–20.
- Snyder, Timothy. *Apie tironiją*. Vilnius: Hubris, 2019.
- Sorensen, Georg. *Democracy and democratization. (Dilemmas in world politics)*. Westview Press, 1993.
- Spurga, Saulis. Komunistinis išspaudas Vidurio Rytų Europos valstybių pilietinėje visuomenėje. *Darbai ir dienos*, 2008, nr. 49, 235–251.
- Schumpeter, Joseph A. *Capitalism, socialism and democracy*. London, New York: Routledge, 1942.

Dainius Genys, Jūratė Imbrasaitė

DYNAMICS BETWEEN CIVIC EXPRESSION AND STATE PATERNALISM DURING THE COVID-19 PANDEMIC

SUMMARY. What is the meaning of democracy during a pandemic? Do civic liberties and their active practice encourage consensus-building for countering the pandemic, or do they, on the contrary, disrupt the system by overburdening it with excessive interest-based demands? Recalling some chrestomathic truths and based on recent research, the article shows that such opposition is irrelevant and that the misunderstanding stems from different conceptions of

democracy and their practical realization. Analyzing the most typical forms of public and government behavior in the context of a pandemic, the article presents the emerging concepts of democracy. Evidence suggests that despite the absolute majority of society leaning in favor of democracy the pandemic revealed the differences between proponents of narrow conceptions and proponents of broad conceptions of democracy and their rather different practical impact on an individual's quality of life. It has become clear that a more active and trusting segment of the population, giving priority to democracy, tends to be more self-protective and self-reliant, with a state of subjective emotional well-being that in a crisis has suffered less; meanwhile, the more passive, less confident segment, giving priority to a strong leader, is less inclined to self-protection and to independence, with a state of subjective emotional well-being that has suffered more.

KEYWORDS: democracy, participation, restrictions, pandemic, Kavolis.